

TÜRKİYE’DE OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENİ YETİŞTİRMEYE DÖNÜK İLK PROGRAM VE UYGULAMALAR

Dr. Duygu S. Güler

Ankara Üniversitesi

Eğitim Bilimleri Fakültesi

Yrd. Doç. Dr. Faruk Öztürk

Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Eğitim Fakültesi

guler@education.ankara.edu.tr

Özet

Bu makalede, Türk eğitim tarihinde ilk kez açılan Ana Öğretmen Okulunda uygulanan programda yer alan derslerle bu derslerin içerikleri eğitsel açıdan incelenmektedir. Bu program Kız Öğretmen Okulu Programından çok farklı değildir. Ancak programda yer alan, eğitim bilimleri/pedagoji, psikoloji, Froebel yöntemleri ve el işleri ile sağlık derslerinin içeriklerine önem verildiği ve öğretmen adaylarına pedagojik formasyon kazandırmaya yönelik bir anlayış olduğu görülmektedir. Ayrıca, öğretmenlik uygulaması için bir uygulama ana okulunun açılması da okul öncesi öğretmeni yetiştirme ile ilgili uygulamalar açısından oldukça önemli bir gelişme olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Anaokulu, okul öncesi eğitim, öğretmen yetiştirme programı.

FIRST CURRICULUM AND APPLICATIONS FOR PRESCHOOL TEACHER TRAINING IN TURKEY

Dr. Duygu S. Guler

Ankara University
Faculty of Educational Sciences

Asst. Prof. Dr. Faruk Ozturk

Yuzuncu Yil University
Faculty of Education

guler@education.ankara.edu.tr

Abstract

The content of courses and the earliest teacher-training programme of Turkey for nurseries were analyzed in this article. The courses and content of relevant program did not differ from the programme of the women’s teacher training colleges but some courses such as educational sciences/pedagogy, psychology, Froebel method, handcraft, hygiene were paid special attention. Moreover, the pedagogy’s subjects had priority especially. Another important development was the establishment of laboratory nursery school for practice of teacher candidates.

Keywords

Nursery school, pre-school education, teacher training program.

GİRİŞ

Türk eğitim tarihinde, öğretmenlik mesleğinin düşünce ve uygulama olarak ortaya çıkışı, II. Mahmut dönemine kadar uzanmaktadır. Buna paralel olarak “okul öncesi” eğitime öğretmen yetiştirme konusu, II. Meşrutiyet döneminde 1913-1914 öğretim yılında Darülmuallimat’ta (Kız Öğretmen Okulu) açılan bir sınıfla (Ana Muallime Sınıfı) gündeme gelmiştir. Fakat bu girişim bugünkü anlamda, eğitim bilimlerine uygun bir programdan çok, günün pratik gereksinimlerini karşılamaya yönelik bir harekettir. Bu çalışmada, ilk açılan Ana Muallime Mektebi’nin ders programı ve derslerinin içerikleri incelenmektedir.

“Öğretim Yöntemi”, “Öğretmen” Kavramı ve İlk Uygulamalar

Mekatib-i Umumiye Nezareti’nin (Milli Eğitim Bakanlığı) kuruluşu ve rüşdiyelerin açılmasından sonra, geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin ve din bilginlerinin etkisi dışında, yeni bir eğitim-öğretim kademesinin açılması, medrese dışı ve “usul-i cedid”e (Akyüz, 2001) göre öğretim yapabilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi önemli bir sorun olarak kendini hissettirmiştir. Bu aşamada temel sorun, “nasıl bir öğretmen tipine gereksinim duyulduğu” sorunuuydu. Yeni açılan öğretim kademelerine gerekli olan öğretmenlerin yetiştirilmesi için 1848 yılında açılan Darülmuallimin’de (Erkek Öğretmen Okulu) öğretmen adaylarına, medresede verilen eğitimden daha farklı bir eğitim verilmesi gerekiyordu. Yeni yetişecek olan öğretmenlerin özellikle matematik ve “dünyevi” olarak adlandırılan dersleri okutabilmeleri için, bu dersleri ve eğitim öğretim yöntemlerini öğrenmeleri gerekmektedir (Akyüz, 2002). Aynı zamanda, Maarif-i Umumiye Mazbatasında yer alan Darülmualliminlerin açılış amacıyla, matematik ve fen derslerini okuyup, anlayıp okutabilecek ayrıca fen bilimlerinin öğretim yöntemlerini öğrenip bu şekilde öğretebilecek öğretmenlerin yetiştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (akt. Öztürk, 1996). Böyle bir gerekçenin ifade edilmiş olması bile bir ilerleme sayılabilir. Ayrıca, öğretmenlik mesleği ve öğretim yöntemlerine ilişkin derslere de Darülmuallimin programında yer verilmiştir. Ancak, öğretmenlerin medrese geleneği ile değil, bilimsel yöntemlerle yetiştirilmeleri gerektiğine inanılmış ve bu yönde yenilikler getirilmiş olmasına rağmen uygulamada geleneksel yapı etkisini kaybetmemiş, özellikle İkinci Meşrutiyet’e kadar medrese geleneği daha baskın bir rol oynamıştır (Akyüz, 1990; Öztürk, 1996).

Diğer taraftan okul öncesine yönelik öğretmen yetiştirme uygulamalarında da aynı bakış açısının izlendiği görülmektedir. Dinsel/geleneksel yapıdan kaynaklanan, “İslam’da ilim kadın-erkek herkese farzdır” ilkesinden hareketle kız çocuklarının okutulmasına karar verilirken, bu çocuklar için kadın öğretmen bulunması sorunu gündeme gelmiştir. Kızların eğitimi için, sırf kız çocuğu olduğu için eğitimsiz kalmamaları, bir meslek sahibi olabilmeleri amacıyla değil, kız rüşdiyelerindeki öğretmenlerin çoğunun erkek olması ve bu durumun dinsel açıdan uygun bir durum olmadığı gerekçesiyle kadın öğretmen yetiştirme yoluna

gidilmiştir. Bundan dolayı, 1870 yılında açılan Darümuallimat’ın öğretim kadrosunda görevlendirilecek öğretmenlerin de yaşlı ve özellikle “iyi ahlaklı” olmasına özen gösterilmiştir (Satı, 1334). Bu okulda sadece dikiş nakış gibi bazı meslek dersleri için gayrimüslim kadın öğretmenler çalıştırılmıştır.

Burada vurgulanan nokta, ilk başlarda öğretmenlik mesleğinin pedagojik amaçlar doğrultusunda olması istenirken sonradan bunun tersine, *çoğunlukla* dinsel ve geleneksel reflekslerin etkili olduğudur. Nafı Atuf (1931), bu alanda açılan öğretmen okullarının eğitim esaslarından yoksun olduğu için “medrese” ruhu taşıdığını ileri sürmüştü ve Selim Sabit Efendi dışında dönemin eğitimcilerini bilimsel bir pedagojinin oluşum ve gelişimine çaba sarf etmedikleri yönünde eleştirmiştir.

Fakat bütün bunlara rağmen, İkinci Meşrutiyet döneminde Satı Bey Darümuallimin’e müdür olarak atanınca bir dizi reform ve yeniliklerle adını duyurmuştur. Satı Bey’in 1910-1911 öğretim yılından itibaren öğretmen yetiştirme sorununa ciddi olarak ve ilk kez, bilimsel açıdan yaklaştığı görülmektedir. Satı Bey, Darümuallimin programında “genel bilgi”den başka, “meslek bilgisi”nin de olması gerektiğini belirtmiş ve ilk iş olarak programlarda “eğitim bilimleri ve öğretim yöntemleri” konusuna önemli bir yer verilmesini sağlamıştır (Satı, 1334). Aynı zamanda, öğretmenlerin genel yöntemlerin yanında her dersin öğretim ilkelerini de öğrenmelerine yarayacak düzenlemeler yapmıştır. Meşrutiyet dönemi eğitiminde, özellikle yöntem ve tekniklere ilişkin yenilikler görülmekle beraber, “öğretmen yetiştirmenin amacı bilimsel olmaktan çok milli kültürü kazandırıcı olmalıdır” şeklindeki yaygın düşüncelere rağmen, Satı Bey özellikle öğretmen yetiştirmede “millilik”ten çok bilimsel yeterliliği ön plana çıkarmaya çalışmıştır (Akyüz, 2001).

Ana Muallime Mektebi

Türk eğitim tarihinde okulöncesi öğretmeni yetiştiren ilk kurum olan Ana Muallime Mektebi’nin düşünsel temelleri, yukarıda açıklanan tartışmalar ve girişimlerle belirlenmiş ve ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Meşrutiyetin ilanından sonra Darümuallimatın kalitesini yükseltmek için Edhem Nejad’ın getirdiği öneriler arasında, ülkede anaokullarına ağırlık verilmesi, buralara öğretmen yetiştirmek için de Anaokulları Darümuallimatının açılması gerektiği yer almaktadır. Edhem Nejad açılacak olan bu okula rüşdiye mezunlarının alınmasını ve iki-üç dönemlik bir sürede, mutlaka bir Avrupa ülkesinin yardımı ile, mükemmel eğitim verilmesini gerekli görmüştür (Ergün, 1978).

İkinci Meşrutiyetin ilânından önce bazı illerde özel anaokulları açılmaya başlamıştı. İlk resmî anaokulları ise Balkan Savaşlarından sonra açılmış ve yayılmaya başlamıştır. Ancak, eğitimle ilgili çeşitli yenileşme girişimlerinde olduğu gibi, bu işe de hazırlıksız olarak başlanmış, anaokulları için kadın öğretmen yetiştirilmemiş olduğundan, Türk anaokullarında Ermeni ve Yahudi bayan öğretmenler

görevlendirilmiştir. Okulların yönetiminden eğitim ve öğretimine kadar her şey onların yetki ve sorumluluğuna bırakılmış, okullarda çocuklara öğretilen şarkı ve şiirler bile onlar tarafından yazılmıştır. Anaokullarında artık Avrupa'da terkedilmiş, zararlı anlayış ve yöntemlerin kullanılması söz konusu olmuştur (Akyüz, 1996). Bu nedenle, sayıları her geçen gün artan anaokullarına öğretmen yetiştirme gereksinimi gündeme gelmiştir. İşte bu nedenle, 1914-1915 öğretim yılında, Darümuallimat'a Ana Muallime Mektebi'nin eklenmesi ve uygulamalar için de bir Ana Mektebi'nin açılması dikkat çekici ve önemli bir eğitsel hareket olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca açılan bu okula sadece kız öğrenciler alındığı için anaokulu öğretmenliği, günümüz uygulamalarından farklı olarak sadece kadınlara uygun bir meslek olarak görülmüştür. Bu durumun düşünsel temellerini yine Selim Sabit Efendinin pedagoji ile ilgili görüşlerinde bulmak mümkündür. Çocuklarla sürekli beraber olan kişinin daha çok kadınlar olduğuna dikkat çeken bu nedenle de anne terbiyesine büyük önem veren Selim Sabit Efendi sıbyan mektebi muallimlerinin kadın olmalarının daha faydalı olacağını düşünmüştür (Nafi Atuf, 1931).

Yukarıda değinilen gerekçelerle birlikte, İkinci Meşrutiyet'ten sonra hızla açılmaya başlayan anaokullarına Türk bayan öğretmen yetiştirmek amacıyla bakanlık bu alana yönelmek zorunda kalmıştır. Darümuallimat bünyesindeki Ana Muallime Sınıfı'na ilk yıl (1913-1914) çoğu yatılı olmak üzere 23 parasız Müslüman kız öğrenci alınmıştır. Böylece Edhem Nejad'ın fikirleri kısmen de olsa gerçekleşmiştir. 1914-1915 yılında ise bu sınıf, yeni bir ders programıyla Ana Muallime Mektebi olarak bir yıllık öğretim veren bir okul haline getirilmiştir.

İlk açılan bu “Ana Muallime Sınıfı”nın ders programı ise şu derslerden oluşmaktaydı: *İlm-i rub-ı etfal* (Çocuk psikolojisi), *Terbiye*, *Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı*, *İmla*, *Kıraat*, *Ulum-ı tabiiye* (doğa bilimleri: zooloji, botanik, madenler hakkında genel bilgiler, anatomi hakkında kısa bilgi ve çocuk sağlığı hakkında bilgiler), *Hıfzısbha* (Sağlık koruma), *Hesap*, *Geometriye Giriş*, *Gına* (Müzik) ve *Piyano*, *Osmanlı Tarihi*, *Osmanlı Coğrafyası*, *Beden Eğitimi* ve *Ders Uygulamaları* (Akyüz,1997, 173-175).

Ayrıca 5 Temmuz 1915 tarihli Darümuallimin ve Darümuallimat Nizamnamesi'nde bu bölüme alınacak öğrencilerin ya Darümuallimat-ı İbtidaiyye (ilkokul öğretmenliği okulu) ikinci sınıfını bitirmiş ya da bu seviyede bilgiye sahip oldukları sınavla belirlenen öğrencilerden olabileceği belirtilmektedir. Bu bölüme alınacak kız öğrencilerin yaşları da en az 17 en fazla 24 olarak belirlenmiştir (Maarifi Umumiye Nezareti, 1331).

Bu okul hem Birinci Dünya Savaşı ve savaşın getirdiği olumsuz etkiler hem de ihtiyaç olmadığı gerekçesiyle 1919 yılında kapatılmıştır. Bu süre içerisinde bu bölümden toplam 370 öğrenci mezun olmuştur. Bu program, Türk eğitim tarihinde Anaokulu öğretmeni yetiştirmede *ilk* girişim olarak yerini almıştır (Akyüz, 1997)

Darümuallimât Ana Muallime Mektebi Ders Programı ve Ders İçerikleri

19 Şubat 1330 (4 mart 1915) tarihli Darümuallimat programında yer alan Ana Muallime Mektebi Ders Programı (Maarifi Umumiye Nezareti, 1330) Çizelge 1’de verilmiştir.

Çizelge 1. Ana Muallime Mektebi ders programı

<i>Saat/Hafta</i>	<i>Dersler</i>
1	Ulûm-i Diniye
3	İlm-i Ruh
2	Fen-ni Terbiye
2	Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı
1	İmla
3	Kıraat
3	Ulûm-i Tabiiye
1	Hıfzıssıhha
2	Hesap
2	Hendese
2	Gına ve Piyano
2	Tarih-i Osmanî
1	Coğrafya
1	Terbiye-i Bedeniye
6	Tatbikat
1	Resim
Toplam	33 saat

Derslerin İçerikleri

Ana Muallime Mektebi dersleri ve içeriği, 1915 (1330) tarihli Darümuallimat Programı içerisinde yer aldığı şekliyle bilinmektedir. Fakat bu derslerin içerikleri, Darümuallimat derslerinin içeriklerinden ayrı olarak yayınlanmamıştır. Programda yer alan derslerin ve içeriğin Darümuallimat programında yer alan içerik olduğu sanılmaktadır. Çünkü bu bölüme alınacak öğrencilerin daha önce de belirtildiği gibi Darümuallimat ikinci sınıfı bitirmiş ya da bu derecede bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Bundan dolayı ayrı bir programa yer verilmemiştir. Dolayısıyla Darümuallimat için yayımlanan “müfredat” bütün Darümuallimat için geçerli bir programdır. Programda, Fen-ni Terbiye, İlm-i Ruh, Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı gibi derslerin bulunması, pedagojik formasyonun göz ardı edilmediğini göstermektedir. Fakat bu derslerin nasıl ve kimler tarafından verildiği, ders içerikleri kadar önemli bir konudur.

Nafi Atuf, henüz yeterli fikri eğitim almamış bayanlara bırakılan bu dersleri tam anlamıyla öğretmen ve yetişen öğretmenlerin de çocukların psikolojik durumlarını tanıyacak bir hale getirmenin çok zor, hatta “olanaksız” bir iş olduğunu belirtmektedir (Akyüz, 1997). Ana Muallime Mektebinde görev yapan bu öğretmenlerin eğitim durumu ve bilgisi hakkında yeterli veri olmadığı için bu derslerin bilgi ve uygulama boyutunda nasıl öğretildiği konusunda da yeterli bilgi yoktur. Fakat Nafi Atuf, o tarihlerde bütün öğretmen okullarında Satı Bey’in *Fen-ni Terbiye* adlı pedagoji kitabının okutulduğunu bildirmektedir (akt. Kafadar, 1997). Satı Bey’den önce de eğitim bilimine ilişkin bazı kitaplar yazılmış ve okullarda okutulmuştur (özellikle usul-i cedid hareketi içinde yer alan Selim Sabit Efendi ve Ayşe Sıdika Hanım’ın kitapları gibi). Ancak, özel olarak öğretmenlik mesleği ve bu mesleğin eğitim bilimine uygun olarak sistemli ve programlı bir şekilde yürütülebilmesi, Satı Bey’in bu uğurda verdiği mücadele sonucu yerleşmiştir. Bu çerçevede Satı Bey 1909 yılından sonra Darülmüallimin’in başına gelerek ilk iş olarak müzik, resim, el işleri gibi derslerin programda yer almasını sağlamıştır. Öğretim yöntemlerine ilişkin özel konferanslar düzenlemiş, bilimsel bir dergi olan *Tedrisat-ı İptidaiyye Mecmuası*’nı çıkarmış, uygulama okulu açmış, sınıf dışı öğretim yöntemi olarak eğitsel geziler (fabrika-müze), gözlem ve deney yöntemleri, keşif yoluyla öğrenme stratejisi (Usul-i Tekşifi), görsel öğretim (*Tedrisat-ı Ayanî*) gibi yenilikleri Darülmüallimin ve Darülmüallimat’a yerleştirdiği öğretmenlerle yaymaya çalışmıştır. Yeniden yapılanma sürecinde bu okul öğretim kadrosunda bulunanlardan çoğunu değiştirmiş, yalnız üç öğretmeni yerinde bırakmıştır (Ülken, 1992). Çünkü o döneme kadar bu öğretmen okullarında yer alan öğrenci ve öğretmenler çoğunlukla medreseden gelme, yerde hasır üzerinde ders yapan, terlikle sınıfa giren kişilerdi. Satı Bey giriştiği bu düzenleme ile bu okulları dönemine göre önemli düzeyde eğitim bilimsel bir şekle sokmayı başarmıştır (Akyüz, 2001). Satı Bey’in özellikle öğretim yöntemlerine verdiği önem ve öğretmen yetiştirme konusunda “reformist” bir tutum izlemesi, o dönemde öğretmen yetiştirme anlayışında niteliğe önem verildiğinin göstergesidir.

Programda yer alan derslerin içerikleri özetle şu konulardan oluşmaktadır (Maa-rifi Umumiye Nezareti, 1330, 6-9):

Ulum-i Diniye (Din Bilgisi). Din bilgisi dersi, diğer okul programlarında da olduğu gibi, dönemin eğitim sistemi ve tarihsel/toplumsal gerçeklerine paralel olarak en önemli ders konumundadır. Programda çok geniş ve ayrıntılı bir şekilde haftada 1 saat olarak yer almaktadır. İslam dininin temel şartları, peygamberin hayatı, İslamiyet’in doğuşu, nikah ve şartları, aile ve aile içi ilişkiler (ana-baba hakları, çocuk hakları v.b.) gibi konular dersin genel çerçevesini oluşturmaktadır.

İlm-i Rub (Psikoloji). Konular: “Ruhîyat”(Psikoloji) nedir?, diğer bilimler arasındaki yeri, yöntemi, yararları. “Ruhîyat” ın eğitimdeki uygulaması, irade, dikkat, zihin, muhayyile, hüküm, akıl, lisan, faaliyet, hafıza vb. kavramların açıklanması. Çocuk oyunları: bu oyunlar zihnin gelişimine nasıl yardım eder? Çocuk sevme-

yi/sevilmeyi nasıl öğrenir? Çocuklarda oluşturulacak ilk alışkanlıklar, taklit yeteneği: bunun yararı ve tehlikesi, korku: giderilmesi için ne yapılmalı? Mahzun çocuklar, asabi çocuklar, hassas çocuklar. Beden eğitiminin çocuklarda uygulanması ve geliştirilmesinin gerekliliği, çocukların halet-i bedeniyesi (beden durumu-yapısı) ve onun gelişimi, bedensel alışkanlıklar. İyi ve kötü alışkanlıklar, bedensel ve organsal egzersizler: jimnastik, oyun, elişleri, bahçıvanlık, maharet, çocuk ruhiyatı, valide ve mürebbiyenin görevleri hakkında meşhur eserlerden seçilmiş parçaların okutulması ve yorumu.

Fen-ni Terbiye (Eğitim Bilimleri/Pedagoji). Darümuallimat programında “Tatbikat” ana başlığı altında, Fen-ni Terbiye, Usûl-i Tedris ve Mektep İdaresi alt başlığıyla ve konular karışık bir şekilde yer almaktadır. Tatbikat konuları bu alt başlıkların uygulama boyutunu oluşturmaktadır:

Usûl (Yöntem): Yazma ve talim yöntemi, başlıca tatbikatı, zihinsel kavrama ve terbiyeden elde edilecek yararlar; anlatmak, bellelemek, buldurmak vb. için bilhassa mekteplerde takip edilecek usûller. Soru sorma uygulamaları: derslerde ve dersin özet/tekrarlarında sorular nasıl ve ne tarzda sorulmalıdır? Ders kitaplarının kullanım şekilleri ve öğrenciler kitapları nasıl kullanılmalıdır? Yazı yazma uygulamaları: konunun önemi, aşırı yazı yazdırmanın sakıncaları, Psikoloji ve ahlâkın eğitime uygulanması ve ruhun eğitimi; genel ve mesleki eğitim. Tembel çocuk, hiddetli çocuk, sinsi çocuk,... bunların ıslahı için mürebbinin başvuracağı usullerin yazdırılması. Eğitimde ülfet ve ünsiyetin önemi, (ülfet: alışma, kaynaşma alışkanlık, insani ilişkiler kurma/ünsiyet: dostluk, görüşme, konuşma, arkadaşlık gösterme). Çocukları birbirlerine örnek göstermenin etkisi. Muallimlerin model olarak etkisi. Okullarda disiplin. Çocuğun varlığının, şahsiyetinin gelişimi, disiplin ve itaat kavramlarının uzlaştırılması (İnzibat ve itaatin te’lifî). Ödül ve ceza kavramlarının terbiye açısından eleştiri ve tartışılması. Mekteplerde nizam, sınıf dershane, kütüphane, müze vb. yerlerin eğitim ortamı olarak nasıl kullanılacağı konusu ve önemi. Eğitim teşkilatı ve yapısı, kanunlar, nizamnameler (yönetmelikler), tüzükler, okul idaresi.

İhtar. Özellikle fen-ni terbiye ve usûl-i tedris (öğretim yöntemleri) konularında konferanslar düzenlenmektedir. Bu konferanslarda özellikle okullardaki eğitim uygulamalarına ait herhangi bir konu münazara ve tartışma haline getirilmelidir. Böylece fen-ni terbiye uygulamaları yerine getirilmiş olur.

Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı. Eğitim tarihimizde, erken çocukluk dönemine yönelik başlatılan girişimlerde Froebel ve onun “çocuk terbiyesi usûlü” önemli bir yer tutmaktaydı. O dönemde Darümuallimat programında rastlanan “*Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı*” dersinin kimler tarafından verildiği ve içeriği konusunda değişik bilgiler bulunmaktadır. Fakat bakanlığın yayınladığı ders programı içerikleri içinde bu dersin içeriğinin ne olacağı yer almamıştır. Büyük bir olasılıkla bu ders henüz yeni bir ders olduğu için hazırlanamamış olabilir. Bundan dolayı dersin içeriğinde hangi konuların yer aldığı tam

olarak bilinmemektedir. Diğer taraftan Kazım Nami'ye göre, programda yer alan bu dersi ne okutacak düzeyde hoca ne de Kazım Nami'nin çevirdiği ve diğer bir kaç çeviri kitaptan başka bir kaynak yoktur. Bundan dolayı ana muallime mektebindeki bu ders için “Froebel usulüyle öğretim yapabilecek öğretmen bulunamadığından ve başvuru bilgisi sınırlı Ermeni bayan öğretmenlerin de Froebel usulünün ruhunu, gereği gibi kavrayamadıkları ve bu nedenle tam olarak öğretimin yapılmadığı” (Garsen, 1340) konusunda Kazım Nami yakınmalarını dile getirir. Derste okutulan konular ise bilinmemekle birlikte, o sırada Kazım Nami'nin bakanlık adına Fransızca'dan çevirdiği Çocuk Bahçesi Rehberi (Akyüz, 1997) adlı kitabın temel kaynak olması ve dersin içeriğinin de bu kitabın içeriğine dayandırılarak verilmiş olması mümkündür. Ancak, Ülken (1992), bu yıllarda (1914) Darülmuallimat'ın *psikoloji ve Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı* derslerinin öğretmenliğinin ek görev olarak Baltacıoğlu'na verildiğini yazmaktadır. Bu durumda, bu derslerin Avrupa'da bu konularda araştırmalar yapmış olan zamanın en iyi uzmanlarından birisi tarafından verildiği söylenebilir.

Okul öncesi eğitimi tarihinde oyunun ve oyuncağın çocuk gelişimindeki önemini ilk kez vurgulayan Alman eğitimci olan Friedrich Wilhelm August Froebel'dir. Froebel ilk olarak çocuklar için "armağan" olarak nitelendirdiği toplar, küreler ve zarlar yapmaya başlamıştır. Sonrasında ise birbirinin içine geçen silindirlere açılır kapanır küplerden, kağıt şeritlerden, iri boncuklardan ilginç oyuncaklar üretmeye devam etmiştir. Amacı çocukların bu oyuncaklarla renk, şekil, benzerlik, aykırılık, süreklilik gibi özelliklerin farkına varmalarını sağlamaktır. Froebel çocuğun kendini oyun ve oyuncaklarla ifade edebileceğini öne süren ilk eğitimcilerdendir. Froebel'in bu görüşleri hem Avrupa'da hem de ülkemizde çocuk eğitimi konusunda önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde, çocuk eğitimi konusunda, “çocuktan hareket” akımının etkisi dönemin etkin eğitimcilerinin düşüncelerinde hissedilmektedir. Diğer taraftan o dönem moda olan bahçe okulu (Bahçe Mektebi) gibi uygulamalarda bu etkiyi görmek mümkündür. Bu şekilde, Bursa, Selanik, İzmir ve son olarak da Hıdır Paşa gibi yerlerde *Bahçe Mektebi*'nin açıldığı bilinmektedir (Mustafa Refik, 1328). Fakat Darülmuallimat'ın Pedagoji ve *Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı* dersini yürütse de Baltacıoğlu, Froebel ve onun klasik el işleri uygulamalarına pedagojik açıdan karşı olduğunu da ileriki yıllarda dile getirecektir. Çünkü Baltacıoğlu, 1910'lu yıllarda Avrupa ülkelerine bu alanda araştırma yapmak için gitmiş ve oradaki gözlemlerine dayanarak, sonraki yıllarda, artık el işlerinin “Froebel suniliğinden kurtarılması” gerektiğinin üzerinde sıklıkla durmuştur. 1945 tarihli Batıya Doğru adlı eserinde şu fikirleri ileri sürer: Batı eğitimcilerinden Pestalozzi ve Froebel korkunç bir çıkmaza saplanıp kalmıştır. Froebel'in uygulamaları, yeni insanı yaratmak gücünden yoksundur. O'na göre Froebel yöntemleriyle, çocuğu yalancı ve yapmacık işlerle uğraştırmak pedagojiyi öldürmektir (Baltacıoğlu, 1945). Kendi geliştirdiği *İçtimai Mektep* modelindeki “randıman ilkesi”ne göre, Froebel ve diğerlerinin el işleri uygulamaları çocuğu üretici yapmaz ve gerçek hayatla yüz yüze getiremez olduğunu iddia eder (akt.

Kafadar, 1997). Ayrıca, yine Froebel’in “Kindergarten” adlı uygulamasından etkilenerek İstanbul’da açılan çocuk bahçelerini eleştirirken de Froebel’in yanlış anlaşıldığını söyler. Baltacıoğlu’na (1932) göre Kindergarten’ın amacı, bahçeli mektep açmak veya mektebi bahçe içine kurmak değil, çocuğun içinde bütün gelişimini kolaylıkla gerçekleştirebileceği eğitim mekanlarının oluşturulmasıdır.

Eğitim tarihimizde el işleri dersinin gelişimi ve yukarıdaki görüşlerinin yanında Baltacıoğlu’nun bu dersle ilgili çalışmaları şu şekilde özetlenebilir: Baltacıoğlu’na göre “el işleri” dersinin mazisi Meşrutiyet öncesi kız okullarındaki “el işi ve dikiş” dersine kadar uzanır. Bu dersleri programa yerleştiren ilk defa Satı Bey’dir. Fakat Baltacıoğlu, 1910 yılında bu derslerde uzmanlaşmak için batıya gönderilir. İsveç’te ve Belçika’da dönemin ünlü elişi dersi kuramcılarıyla tanışır ve el işi derslerini takip eder. Ülkesine konuyla ilgili bir çok doküman ve yayımla döner. Hemen bu konularda çeşitli illerde konferanslar ve Darülmuallimat’ta dersler verip, makaleler yazmaya başlar. Balkan savaşından sonra öğretmen okullarının programının yeniden oluşturulması için kurulan komisyonda görev alır ve ilk iş olarak el işi dersi içeriğinin yeniden düzenlenmesini sağlar. Bu program 1926 yılına kadar aynen uygulanır. Fakat ona göre bu dersin nasıl yapılacağına dair, öğretmenlerin derste kullanacağı bir rehber yoktur. Bunun için hemen Avrupa’dan getirdiği kitap ve makalelerden, derslerde tuttuğu notlardan ve aldığı eğitimden yararlanarak “El İşlerinin Usul-ü Tedrisi” adlı kitabı yazar. Bu kitap 1914 yılında bakanlık tarafından basılıp bütün okullara dağıtılmıştır (akt. Baltacıoğlu, 1932). Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki, 1914 yılından sonra Darülmuallimat’larda *Froebel Tedrisatı ve El İşlerinin Nazari Kısmı* derslerinin özellikle “el işi” konuları için Baltacıoğlu’nun yazmış olduğu bu kitap kaynak olarak kullanılmıştır. Baltacıoğlu, el işleri dersinden, özellikle uygulamalı kısmının “kağıt ve mukavva işleri, marangozluk, çamur işleri ve bahçivanlık”tan oluşmasını isterken, yukarıda belirttiğimiz düşünceleri doğrultusunda daha sonraki yıllarda bu derslerin konularının yapmacık ve kuramsal olması değil üretime dönük gerçek yaşantılara dayanmasını isteyecektir.

Hıfzıssıhha (Sağlık koruma, Hijyen). Hıfzıssıhhanın Kavanin-i Esasisi (Sağlık korumanın temel ilkeleri), hastalıkları tanıma, korunma yolları ve önlemler, intaniye, verem, mikropların oluşumu ve yayılması hakkında genel bilgilerdir. Dersin konuları şu şekildedir: en önemli intaniye hastalıkları, yayılması ve korunma yolları, aşı ve önemi, hava, su, güneş, hastalıklarla ilişkisi, çeşitli içecekler, bireyin sağlığının korunması (kan, cilt, saç, kulak, göz, diş, ayak vb. bakım ve sağlığı), bedensel egzersizlerin önemi, elbiselerin ve beşiğin kullanımı ve temizliği, dezenfekte edilmesi ve sağlığı koruma ile ilişkisi hakkında bilgiler, ev temizliği ve sağlık, banyo, tuvalet, mutfak, atık sular, dezenfekte yöntemleri, çeşitli haşarat (sivrisinek, fare, tahta kurusu...) ve korunma, çeşitli tedavi yolları, lapalar, hardal yakısı, şişe çekmek, iğne, kan dindirme yaraların tımarı, sargılar yanık, kırık-çıkık, kesik, ishal, tutma, boğulma, ısırma vb. gibi kaza vukuunda tedaviye kadar yapılması gerekenler, alınması gereken önlemler. Çocuğun bakımı, ilk diş çıkarma-

sı, ilk adımlar, süt verme ve memeden kesme, ve sonrası verilecek gıdalar, bireysel hijyen, elbise hijyeni, mesken hijyeni vb. konular.

Ulum-u Tabiiye/Malumat-ı Tabiiye (Doğa Bilimleri/Doğa Bilgileri). Bu ders kapsamında; madde hakkında bilgiler, yer çekimi (cazibe-i arziye), gazlar, basınç, termometre, Arşimet Kanunu, hayvanat: tanımlar, hayvanatın bölümleri, önemi, yararları, hayvanlar, bitkiler, insanlar, hayat ve canlılıkla ilgili olaylar, olgular; solunum, hava, kan dolaşımı, iç organlar ve çalışması, fizik-kimya konuları: elementler, madenler, karışımlar, elektrik, mıknatıs, pil, Ohm Kanunu, telgraf, telefon, vb. başlıklar altında çeşitli fen bilgisi konuları yer almaktadır.

Coğrafya. Dünya, güneş, gezegenler, vb. konular, Coğrafya-i Osmani: fiziki coğrafya, mevki ve sınır, genişlik ve şekiller, yer kürenin yapısı, Avrupa-i Osmani; Anadolu Bölgesi, Erzurum Yaylası, Irak, Şam, Filistin, Arabistan Bölgesi ve Afrika-i Osmani, her bölgenin iklimi, bitki örtüsü, hayvanları, nüfus ve siyasi yapısı, tarım ürünleri, ormanları, madenleri ticaret ve ulaşım vb. konuları gösterecektir. Ayrıca Osmanlı Hükümetinin siyasi ve idari yapısı; vilayetler, sancaklar, şose ve demir yolları, Bağdat Demiryolu, gümrükler, ticaret, ihracat ve ithalat.

Tarih-i Osmani. Tarihin tanımı, bölümleri, diğer bilimlerle ilişkisi, Avrupa tarihi, ilk çağ, orta çağ tarihi, İslam tarihi... Türkler, İranlı, Bizanslı, Osmanlı tarihi, kuruluşları, İstanbul'un fethinden önceki olaylar, İstanbul'un fethinden sonraki Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi, vb.

Hesap. Asal sayılar, zihinden hesap yapma çalışmaları, hesabın ticarete uygulanması, basit faiz hesapları, cari hesaplar, tam sayılar, tanım ve ilk bilgiler dört işlem çalışmaları, çarpma ve bölme işlemlerinin yaptırılması, basit kesirli sayılar ve bunların işlemleri, sayıların özellikleri vs.

Hendese. Hendese ile ilgili giriş bilgileri, hendese ve resm-i hatti, çizgi, nokta, yüzey, çeşitli aletler; gönye, cetvel, çerçeve, düzlem, doğru, çizimi ve resmi, eşyanın bir düzlem üzerinde çizimi, eğik çizgi, açılar, ehlam (piramit), üstüvane (silindirik), koni, küre, hendesi resimler ve makine, model resimleri vb.

Gıma ve Piyano. Müzik hakkında genel bilgiler, notaların ses ile çıkışı, mektep şarkıları, iki sesli teganni (makamla okuma), keman ve piyano talimleri (zorunlu) "sol" anahtarına göre notaların okunuşu ve bir veya iki sesle bazı şarkı parçalarının belletilmesi. Müzik öğretimi için bu şekilde düzenlenmiş bir kitap okutulacaktır.

İmla. Öğrencinin seviyesine uygun konuların yazımı, sarf (kelime bilgisi, morfoloji) ve nahiv (cümle yapısı analizi) bilgileri, isimler, fiiller, özel isimler, yazılışı vb. dilbilgisi konuları.

Kıraat. Öğrencilerin seviyesine uygun bir kitap seçilerek, okutulması, okutulurken önemli edebi düşüncelerin açıklanması, eserlerin yazarları hakkında bilgi,

vb. uygulamalar yanında özellikle yanlış telaffuz edilen kelimelerin doğru telaffuzu gösterilecek, bir çok şiir ve manzum (edebî, sanatsal parçalar) eser ezberlettirilecektir.

Resim. Sınıfta modelden resim yapmak, basit eşya resimleri, bitki ve hayvan örnekleri, elbiseli canlı modeller, Türk ve Arap sanat eserlerinden örnek modeller, günlük hayattan modeller (kedi, köpek, at vb. ya da araba, tramvay, ev, mabet, gemi vb. resimleri), hayali resimler (önce bir eşya yada resim uzunca seyrettilir sonra aynısı yaptırılır) yaptırmak.

Hayvanat ve nebatat (bitkiler) numuneleri o kadar çoktur ki bu konuda resim yaptırılırken, tabiatın sonsuz çeşitliliği konusu da öğrencilere anlatılmalıdır.

Süsleme yaptırmak: çini, cam ve kumaş süslemeleri... Bu gibi çalışmalar, öğrencilerin sanat/güzellik zevkini güçlendirmek için önemlidir.

Resimleme vazifeleri: öğretmenler arasında kararlaştırılacak olan hikaye, mitoloji, efsane ve rüyaların resimlenmesi.

Terbiye-i Bedeniye. Vücudun çevikliği ve dayanıklılığını artırıcı alıştırmalara önem verilmelidir. Öğrencilere fen-ni hareket (beden hareketi tekniği) konusunda bilgiler verilecektir.

Jimnastik öğretimi uygulamalı ve teorik bir tarzda verilmelidir. Beden hareketlerinin etkisi ve faydası ve talim yöntemlerini bilmenin sağlığı koruma ve pedagojiye dayanması şarttır.

Dersin nazari (teorik) kısmında, beden terbiyesi hakkında genel bilgiler, denge hareketlerin etkisi, yürüyüşler ve atlamalar, oyun ve danslar hakkında bilgi, oyunların faydası ve mahzurları hakkında bilgi, bireysel ve toplu oyunların ahlaka etkisi vb. verilecektir.

Ders Tatbikatı (Ders Uygulaması). Bu dersin içeriği, Ana Muallime Mektebi öğrencilerinin öğretmenlik uygulamalarının ana mektebindeki derslere katılarak gerçekleştirilmesidir. Haftada altı saat olarak belirlenmiştir. Uygulama dersi, Darümuallimat Müdürü ve Fen-ni Terbiye Muallimi ya da Muallimesi gözetimi altında gerçekleştirilir. Muallim namzetleri (adayları) uygulama okulunun muhtelif sınıflarında, uygulama okulu müdürü, Darümuallimat Fen-ni Terbiye Muallimi ya da Muallimesi tarafından haftada en az bir defa verilecek olan numune derslerine katılırlar. Bu numune dersinden sonra bu dersi veren hoca ve bu dersi izleyen öğrenciler, bu dersle ilgili olarak hep birlikte eğitim ve öğretim yöntemleri açısından bir tartışma gerçekleştirirler.

Her hafta muallime adaylarının sıra ile uygulama okulu öğrencilerine verecekleri tecrübe derslerinin (staj/ders uygulaması) konuları uygulama okulu müdürü tarafından belirlenir ve dersi verecek adaya bildirilir. Ders anlatacak olan öğrenci (öğretmen adayı) dersle ilgili, yöntem, araç-gereç hakkında ayrıntılı bir plan sunar. Müdür onayından sonra ders uygulaması gerçekleştirilir. Uygulama dersi,

uygulama okulu müdürü, Fen-ni Terbiye muallimi ya da muallimesi ile ilgili bütün hocalara ve son sınıf öğretmen adaylarına açıktır. Dersten sonra da eğitimsel bir tartışma gerçekleştirilir. Verilecek tecrübe dersleri mümkün olduğu kadar çeşitli derslerden oluşmalıdır. Öğretmen adayları tecrübe dersi sırasında gözlemlerini ve tartışmada geçen konuları not etmek zorundadırlar. Bu tartışmalara, Darümuallimat müdürü, uygulama okulu müdürü ve Fen-ni Terbiye muallimi ya da muallimleri başkanlık ederler. Öğretmen adayları ara sıra İstanbul'daki diğer okullarda da dersleri dinleyip gözlem yaparak, karşılaştıkları eğitimsel durumlar üzerine bir makale hazırlayıp gerekirse üzerinde yine tartışma yapılır.

Ana Muallime Mektebi Ders Programının Amaç ve Yöntem Açısından Değerlendirilmesi

Programda yer alan derslerin hangi amaçlar doğrultusunda ve hangi yöntemlerle verildiği konusunda dönemin toplumsal ve siyasi yapısı dikkate alınır, hem eski yöntemlerin hem de bazı yeniliklerin kullanılmış olmasının kaçınılmaz olacağı açıktır. Dönemin eğitimsel amaçları, en genel anlamda dönemin toplumsal yapı özelliklerine uygun insan tipi anlayışına paralel olacaktır. Özellikle sosyal bilgiler alanına yönelik dersler programda yer alan derslerin en genel amacını iki noktada özetlemektedir: Bilgi verme amacı ve ahlaki amaç (M.Cevdet, 1329). Fakat bu dönemde yazılan bazı makalelerde, özellikle öğretmen okulunun yayını olan Tedrisat Mecmuası'nda bazı derslerin özel amaçları ve bu amaç doğrultusunda uygulanan yöntemler hakkında bir takım bilgilere de rastlamak mümkündür. Örneğin tarih ve coğrafya derslerinin amacının öğrenciye tarihsel olayları ve bir takım coğrafya konularını ezberletmek olmadığı, çocukların manevi terbiyelerini ve ahlaklarını desteklemeye çalışarak, onlarda araştırma, düşünme, karar verebilme becerilerini geliştirmenin esas olduğu vurgulanmaktadır (Ali Reşat, 1328; Faik Sabri, 1329). Dönemin eğitimcisi Ali Reşat (1328), öğretmenin anlatımına dayalı yöntemlerin yavaş yavaş terk edilmesi gerektiğini savunmuş ve öğrenciye özel bir çalışma konusu verilebilecek tarzda, çeşitli alıştırmalarla, egzersizlerle bu yöntemlerin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Diğer bir dersin (el işleri dersi) öğretimi konusunda; “hayal güçlerini iyi yönde kullanabilmek”, “genel eğitimin bir etkileyicisi olmak üzere; inşa edici, yapıcı yönü güçlü, faal, iyi görmeyi, işitmeyi, temas etmeyi bilen aynı zamanda dikkatli, muhakemesi, hafızası, muhayyilesi güçlü, hem taklit hem de yaratıcılık yönü olan, girişimci ve kararlı bireyler yetiştirmek” (Tedrisat Mecmuası, 1328, 67) temel amaç olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde matematik dersinin öğretimi konusunda da benzer amaçlar görülmektedir. Buradaki amaç, öğrencinin geometrik şekilleri tanıması, hayatta karşılaştığı şekilleri, cisimleri tanıyabilme, hacim, şekil, boyut ilişkisini kurabilmesidir. El işlerindeki gibi temel amaç şekil bilgisi olduğu için bu derslerin uygulamalı olarak verilmesi üzerinde durulmuştur (Baltacıoğlu, 1329, 134).

Sonuç olarak, Ana Öğretmen Okulu Programı’nda yer alan derslerin içeriklerine ve nasıl verildiğine dair sınırlı bilgiler olmasına rağmen, programda, o dönemlerde Satı Bey ve Baltacıoğlu gibi eğitimcilerin öğretmen eğitimine getirdikleri çağdaş ve bilimsel yaklaşımın etkileri görülebilmektedir. Özellikle, eğitim bilimleri/pedagoji dersinin programda yer alması ve içeriğinde öğretim yöntemleri, genel ve mesleki eğitim, psikoloji ve ahlakın eğitimle ilişkisi, çocuk ruh sağlığı, disiplin, okul idaresi ve işleyişi gibi konuların ele alınması ve bu konularda konferanslar düzenlenerek okullardaki uygulamaların tartışılması öğretmenlik meslek bilgisi bakımından son derece yerinde olmuştur. Ayrıca, programda çocuk eğitiminde yaparak yaşayarak öğrenme ve oyunun gerekliliğine önem verildiği de görülmektedir. Bunun yanında “psikoloji” dersinde, öğretmen adaylarının çocuk psikolojisi, çocuğun gelişimini etkileyen oyunlar, çocukların ahlaki gelişimleri gibi konularda bilgi sahibi olmaları, “sağlık” dersinde, bebeklikten itibaren çocuk sağlığına ilişkin bilgiler edinmeleri alan bilgisi kazanımı bakımından önemlidir. Yine “el işleri” dersinde çocuklarla bu konuda nasıl çalışılacağına ve yaratıcılığın gelişimine yönelik bir eğitim hedeflenmiştir. Diğer taraftan fen bilgisi, coğrafya, tarih, matematik, beden eğitimi, resim gibi derslerin küçük çocuklara yönelik değil, Darülmüallimat’ın genel programındaki şekliyle verildiği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda, öğretmen adaylarının öğretmenlik deneyimi kazanmaları için uygulama anaokulunda staj yapmalarının zorunlu olması, öğretmen eğitiminin en önemli gereğinin karşılandığını göstermektedir.

Eğitim tarihimizde ilk ama ömrü çok kısa olan Ana Öğretmen Okulu Programı’nın, dönemin şartları düşünüldüğünde bir yıl gibi yetersiz bir sürede bile alan bilgisi ve meslek bilgisinde gerekli ancak sınırlı düzeyde bilgi ve beceriyi içeren bir eğitim vermeye yönelik olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Akyüz, Y. (1990). Darülmualiminin ilk nizamnamesi (1851), önemi ve Ahmet Cevdet Paşa. *Milli Eğitim*, 95, 3-20.
- Akyüz, Y. (1996). Anaokullarının Türkiye'de kuruluş ve gelişim tarihçesi. *Milli Eğitim*, 132, 7-13.
- Akyüz, Y. (1997). Türkiye'de anaokullarının kuruluş ve gelişim tarihçesi. *Çocuk Kültürü*, 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildiriler Kitabı içinde (ss. 152-181). Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk eğitim tarihi, -başlangıcından 2001'e-*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akyüz, Y. (2002). Osmanlıda ilk açılan öğretmen okulları. *Toplumsal Tarih*, 105, 62- 67.
- Ali Reşat (1328). Mekteplerde tarih dersi. *Tedrisat Mecmuası*, 20, 50-64.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1329). Hendeseyi nasıl tedaris etmeli. *Tedrisat Mecmuası*, 21, 133-139.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1932). *Terbiye*. İstanbul: Suhulet Kütüphanesi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1945). *Batya Doğru*. İstanbul.
- Ergün, M. (1978). *II. Meşrutiyet devrinde eğitim hareketleri (1908-1914)*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi.
- Faik Sabri (1329). Coğrafya tedrisatı. *Tedrisat Mecmuası*, 21, 140-144.
- Garsen, F. (1340). *Froebel usulüyle küçük çocukların terbiyesi*. Çev. Kazım Nami. İstanbul.
- Kafadar, O. (1997). *Türk eğitim düşüncesinde batıllaşma*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Maarifî Umumiye Nezareti (1330). *Darülmualimat Programı*, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Maarifî Umumiye Nezareti, (1331). *Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- M(uallim) Cevdet (1329). Bir kablo dersinin münakaşası. *Tedrisat Mecmuası*, 21, (3), 188-196.
- Mustafa Refik (1328). Bahçe mektebi. *Tedrisat Mecmuası*, 21, (3), 81-90.
- Nafî Atuf (1931). *Türkiye maarif tarihi -bir deneme-*. Ankara.
- Öztürk, C. (1996). *Atatürk devri öğretmen yetiştirme politikası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Satı, M. (1334). Meşrutiyetten sonra maarif tarihi. *Muallim*, 19, (2), 654-665.
- Darülmualiminlerde el işleri tedrisatı - gaye ve programı-*Tedrisat Mecmuası* (1328), 20, 66-69.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.